

КАТЕГОРІЯ РОДУ У ВИМІРАХ ГРАМАТИКИ ОЦІНКИ: РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУР (ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ)¹⁹

Оксана Ковтун

Abstract: The article considers the peculiarities of the use of the category of gender as a tool for the representation of axiological meanings, which are the subject of evaluation grammar, in Ukrainian and English linguistic cultures. Mechanisms of modelling of corresponding grammatical meanings having semantic and pragmatic nature are characterized. Due to gender associations formed since ancient (patriarchal) times, the use of feminine grammatical forms for the nomination of men leads to the actualization of negative evaluation in the Ukrainian and the English language being compared. The use of masculine grammatical forms for the nomination of the female gender is carried out to model both positive and negative types of evaluation in the Ukrainian language and to neutralize gender marking and accordingly the evaluation value in the English language.

Keywords: grammatical meaning, category of gender, linguistic culture, masculine and feminine genders, evaluation, grammar of evaluation.

Вступ

Бурхливі зміни в житті соціуму – це своєрідний виклик мовній системі, що мотивує трансформації на всіх її рівнях, адже «...мова „живе“, а „жити“ – значить (...) не залишатися в попередньому стані» (Космеда 2013: 86–87). Відбувається креативна модифікація лексичних одиниць, формуються нові контекстуальні умови, нова сполучуваність, актуалізація не лише нових семантичних, але й прагматичних значень. Унаслідок подібних трансформацій відбувається порушення чинних норм і виникнення нових, що мотивовано власне проявом мовотворчості, яка й розкриває весь потенціал мовних знаків, оскільки «мова, як і будь-який

¹⁹ http://doi.org/10.26615/issn.1314-572X.2021_013

інший живий організм (...), збагачується, удосконалюється – так чи так видозмінюється завдяки лінгвокреативній діяльності її носіїв» (Космеда 2014: 44). Вияв креативного потенціалу, звичайно, характерний і граматичним формам. Дослідження цього процесу дає змогу засвідчити стабільність чи динаміку й граматичної системи (Халіман 2019б: 221).

Змінюється мова й стрімко розвивається сучасна лінгвістика, простежуємо її поступ, виникнення нових лінгвістичних напрямів, парадигм (див.: Загнітко 2014), формуються міждисциплінарні дослідження на перетині лінгвістики з іншими науками та науковими напрямками (див.: Загнітко 2018). Крім звичних академічних граматик, усе частіше зустрічаємо наукові описи на зразок «функційна граматики», «асоціативна граматики», «комунікативна граматики», «граматика мовця», «лексична граматики», «креативна граматики», «об'єктивна граматики» та ін. (Норман 2015: 91). Традиційна граматики й традиційний словник як «керівництво для мовленнєвих дій», наголошує Борис Норман, не задовольняють носія мови, оскільки вони недостатньо точно відображають мовленнєву реальність (Норман 2015: 91). Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дає змогу акцентувати на їх прагматичній значущості в комунікативному процесі. У цих умовах «новий граматичний компендіум повинен стати інтегративним описом, свого роду інваріантом усіх можливих варіантів мовного існування» (Норман 2016: 31). До таких варіантів описування граматичних одиниць належить і граматики оцінки, що виділилася з лона лінгвоаксіології та частково описана на українськомовному матеріалі Оксаною Халіман (Халіман 2019а). Дослідження цієї вченої – оригінальна спроба інтерпретації арсеналу граматичних засобів вираження оцінних значень, що забезпечує формулювання правил уживання граматичних одиниць в оцінних функціях та трактування закономірностей їх адекватного тлумачення, це огляд становлення й сучасного розвитку в українській мові прагматичних граматичних значень (див.: Космеда & Халіман 2013: 9).

До граматичних засобів вираження оцінки належать і морфологічні одиниці, і синтаксичні конструкції, що є абсолютно логічним. Тому, природно, граматики оцінки складається з: (а) морфології оцінки та (б) синтаксису оцінки, що нерозривно пов'язані, оскільки «вторинні значення морфологічних форм (зокрема оціночних) реалізуються в синтагматичних відношеннях» (Халіман 2019а: 50).

О. Халіман здійснила докладний опис усієї системи іменних та дієслівних граматичних категорій крізь призму граматики оцінки, показавши, зокрема, і різноманітність функційного „навантаження“ деяких стилістичних засобів, що створюють граматичну конотацію та відіграють ключові

чову роль у моделюванні відповідних мовленнєвих жанрів українського мовного простору (Халіман 2019а).

Співвідносячи структурні особливості одиниць із комунікативним процесом, граматики оцінки ґрунтується на лінгвістичному функціоналізмі, що є основою граматики активного типу. У процесі креативного моделювання граматичних одиниць під час взаємодії актуалізованих смислів виникають граматичні іґреми – одиниці, що формуються на основі цілеспрямованих порушень граматичних норм, обмежень для досягнення комунікативнопрагматичних цілей (Космеда & Халіман 2013: 116). Зрозуміло також, що граматики оцінки базується на теоретичних постулатах прагматичної граматики загалом, адже, як наголошує Геннадій Зельдович у монографії під назвою рос. *Прагматика граматики*, «коли ми розпочали пошук того спільного знаменника наших досліджень, що дав би назву книзі, він виявився очевидним: це роль прагматики у функціонуванні грамам. Звідси й полемічний титул: в одній зі своїх кращих книг «Семантика граматики» (Wierzbicka 1988) Анна Вежбицька показала, що значення граматичної одиниці можна описувати тими самими термінами, що й значення лексеми. Ми хочемо продемонструвати, що ті самі прагматичні правила, які специфікують у тексті значення слова, групи слів і цілого речення, залучають і граматику, причому врахування цих правил дає змогу розрізненням на перший погляд фактам дати досить економне і єдине пояснення» (Зельдович 2012: 7). Погодимося з наведеною думкою.

Мета цієї розвідки – з'ясувати та описати особливості вживання граматичної категорії роду в рецепції української та англійської лінгвокультур в аспекті контрастивної граматики оцінки. Пропонуємо спроектувати постулати прагматичної граматики, граматики оцінки на теорію порівняльно-зіставного мовознавства. Лінгвокультуру розуміємо як вияв, відбиття і фіксації культури в мові й дискурсі (Загнітко 2018: 396), синергійне сполучення мови, культури та свідомості етносу (Матузкова 2020: 160).

Наголосімо, що важливо розрізнити граматичний рід та природний рід. Природний рід – це біологічна ознака людини, що вказує на відмінність людської статі, а також тварини від світу неживих предметів. Граматичний рід – це один зі способів класифікації іменників за граматичними категоріями як лексико-граматичними розрядами. Граматичний рід не завжди збігається з родом біологічним, що загальновідомо. Є, як відомо, й мови, наприклад, угорська, що зовсім не мають категорії роду у своїй граматичній системі. У деяких мовах граматичний рід – це більше, ніж просто чоловічий чи жіночий рід, оскільки багато мов мають також граматичні категорії середнього або нейтрального родів, є такі, яким притаманна різна стать для живих і неживих об'єктів, тобто ка-

тегорія роду, маючи давню традицію дослідження, по-різному граматикує, залежно від системи інтра- та екстралінгвальних чинників (Coates 1998). Однак зміни, що виявляються й на рівні граматичної категорії роду, зумовлені соціальними зрушеннями в сприйнятті гендерної традиційної опозиції, що відбувається в мовних системах споріднених і неспоріднених мов (див., напр., Космеда & інші 2014; Gender Articulated 1995; Singh 2021). І це потребує інтерпретації, зіставлення мовних фактів для формулювання чинних тенденцій й зумовлює актуальність цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу

Морфологічна категорія роду не завжди непередбачувана та інколи має нелогічні вияви (Meillet 1921). Вона реалізує потужні виражальні можливості порівняно з іншими іменними граматичними категоріями, що дає змогу наділяти слова відповідними смисловими відтінками, мотивованими відповідною актуалізацією системи граем роду. Через родову диференціацію назви істот з метою «природного розрізнення їх за статтю підтримують існування семантико-граматичних функцій категорії роду» (Вихованець & Городенська 2004: 85–86). У численних лінгвістичних розвідках їх автори пропонують детальний опис поглядів мовознавців на потенціал, що криється в можливостях вербалізації категорії роду. Серед інших особливостей дослідники відзначають, що граматичні показники родових форм мають прагматичну спрямованість (Халіман 2019а: 117), оскільки користуючись мовними засобами, носії кожної мови дотримуються певних постулатів, чинних норм, правил, зокрема й граматичних, якщо ж ці правила виразно, навіть демонстративно порушуються, «то адресат за самим цим недотриманням буде вбачати певний смисл, певну комунікативну інтенцію» (Зельдович 2012: 7)

Сама по собі категорія роду має складну лексико-граматичну природу, що впливає на особливості її функціонування, лексичне значення своєрідно переплітається з морфологічним та синтаксичним (Coates 1998). Порушення співвіднесеності граматичного роду слова зі статтю позначуваної особи, як відомо, приводить до формування вторинних значеннєвих відтінків родових форм, зокрема й оцінних. Слід, як наголошувалося, послідовно враховувати значення позамовних чинників: психологічних, гендерних, культурологічних та ін. Важливу роль для моделювання прагматичних смислів відіграє етнолінгвальна свідомість мовців та ідейно-змістове спрямування контексту, характер комунікативного процесу. Те, що родова характеристика людей і тварин слугує розрізненню їх за

статтю, як зауважувалося, і стає підґрунтям граматичної метафоризації та моделювання низки аксіологічних смислів.

Якщо в українській мові практично всі іменники незалежно від того, чи позначають вони живі, чи неживі предмети, належать до одного з трьох граматичних родів: чоловічого, жіночого або середнього роду (хоч українська граматики виокремлює і спільний чи «парний» рід, коли іменник може позначати і чоловічу, і жіночу стать залежно від контексту, оскільки подібна категорія слів характеризується одним і тим самим морфемним показником, наприклад: *сирота*, *убивця* та ін.), сучасна англійська мова, навпаки, не репрезентує поділ іменників на граматичні роди за морфологічними ознаками. Як наслідок, іменник у сучасній англійській мові не має граматичної категорії роду (Karamysheva 2012: 73–74). Практично єдиним морфемним компонентом слова, що має чітку родову характеристику, є суфікс іменників англійської мови *-ess*, за допомогою якого від іменників чоловічого роду утворюються іменники жіночого роду, що позначають осіб жіночої статі за професією, статусом у суспільстві чи іншими ознаками, напр.: англ. *authoress* ‘авторка’, англ. *adventuress* ‘авантюристка’, англ. *editress* ‘редакторка’, англ. *orator* ‘ораторка’ та ін. Порівн. з аналогічними щодо значення суфіксами української мови, що використовуються для утворення фемінітивів, серед яких найпопулярнішими є *-к(а)*, *-ин(я)*, *-ес(а)*: *учителька*, *викладачка*, *майстриня*, *кравчиня*, *поетеса*, *стюардеса* та ін. Хоча самі по собі зазначені суфікси в жодній з мов не мають оцінного значення.

Деякі лінгвісти вважають, що англійський іменник має можливість (хоча й досить обмежену) виражати категорію роду через здатність сполучатися з особовими займенниками (*he – він, she – вона, it – воно*). Інші ж дослідники наголошують, що вибір займенника в таких випадках цілком зумовлений семантикою іменника, який з ним співвідноситься, напр.: іменник англ. *uncle* ‘дядько’ і займенник англ. *he* ‘він’ співвідносяться між собою не прямо й не формально, а через те, що обидва вони позначають особу чоловічої статі (Смирницький 1959). Тому, очевидно, що «за родом класифікуються не слова як такі, а певною мірою самі предмети, що позначаються відповідними словами» (Жлуктенко 1960: 45). Отже, функція родових тотожностей на позначення біологічної статі людей практично втрачена.

Формальні показники належності особи до певної статі (напр., суфікс жіночого роду англ. *-ess*), ураховуючи патріархальні стереотипи, що вербалізовані в мові, за яких жінку розглядають як певний об’єкт соціуму (Lakoff 1973: 58–78), перетворилися на спосіб висловлювання аксіологічного (позитивного чи негативного) ставлення до цієї особи.

Гендерно марковані іменники часто моделюють прагматичні смисли, тональність презирливого, зневажливого ставлення до жінки (Lakoff 1973: 46–48).

У решті випадків факт належності до тієї чи тієї статі закріплений у семантиці самого слова, як це можна спостерігати в українській мові (порівн.: *cow* ‘корова’, англ. *bull* ‘бик’); також його можна експлікувати за допомогою додавання до слова, семантика якого не вказує на рід, слів-ідентифікаторів роду на зразок англ. *he, she, boy, girl, bull, cow*, родова належність наведених слів не викликає сумнівів. Унаслідок залучення прийому аглютинації виникають складені слова на зразок: англ. *he-goat, she-goat, boy-student, girl-student, bull-elephant, cow-elephant* тощо. Іноді в ролі такого аглютинативного виразника роду використовується власна назва, напр.: англ. *tom-cat* (чоловічий рід, оскільки ім’я *Том* притаманне лише чоловічій статі) (Karamysheva 2012: 73–74). Звернімо увагу на написання оніма з маленької літери, що свідчить про його перехід до класу загальних назв (явище апелятивації, або деонімізація) та зміну статусу слова: замість функції індивідуалізації така власна назва, уживаючись як прецедентна одиниця, номінує живу істоту, додає їй значення відповідного роду.

Однак значний масив слів англійської мови може однаково використовуватися для позначення і жіночої, і чоловічої статі, напр.: англ. *student* ‘студент, студентка’, англ. *mate* ‘друг, подруга’, англ. *doctor* ‘лікар, лікарка’, англ. *fox* ‘лис, лисиця’ тощо.

Зазначмо, що композити з компонентами англ. *he-* і англ. *she-* набули конотацій зневаги та приниження, оскільки їх використовують як показники порушення стереотипів, які приписують тій чи тій статі. Займенник англ. *she* вживається для позначення чоловіків, яких вважають жінкоподібними (фемінізованими), слабокохарактерними (Coates 2013), напр.: англ. *she-king* ‘недотепний король’, англ. *she-he* ‘тендітний’, англ. *she-boyfriend* ‘підкаблучник’, англ. *she-congressman* ‘м’якотілий конгресмен’, англ. *she-protagonist* ‘герой-розмазня’, англ. *she-captain* ‘капітан-мямля’. Як бачимо, займенник англ. *she* втрачає семантику жіночого роду й набуває негативного оцінного значення, що проєктується на чоловіків і стосується чоловічого роду.

Лексема англ. *lady* як перший компонент складного слова містить указівку на жінку, що виконує незвичайні для неї функції, або жінку-невдачу, порівн.: англ. *lady-bullfighter* ‘жінка-тореадор’, англ. *lady-president* ‘жінка-президент’, англ. *lady-hunter* ‘жінка-мисливець’, англ. *lady-butcher* ‘жінка-м’ясник’, англ. *lady-broker* ‘жінка-брокер’ та ін. (Cambridge Dictionary 2013): подібні композити вербалізують негативну оцінку.

Закріплена в семантиці слова належність до статі також може бути засобом вираження морально-етичної оцінки, часто негативної (Hunston 1973). Зазначене реалізується, наприклад, за допомогою іменників, семантично співвідносних із жіночою статтю, та субстантивованих прикметників з формальними ознаками жіночого роду: англ. *mumsy* ‘старомодна’, *frumpy* ‘неприваблива / старомодно одягнута’, англ. *shrill* ‘криклива’, англ. *bossy* ‘владна’, англ. *nag* ‘кляча’, англ. *shrew* ‘сварлива жінка / мегера’, англ. *fishwife* ‘скандалістка’, англ. *gossip* ‘пліткарка’, англ. *diva* ‘привереда’, англ. *feisty* ‘сварлива / зухвала’, англ. *prude* ‘незаймана / зображає із себе скромницю’, англ. *moody* ‘примхлива / капризна’, англ. *mannish* ‘нежіноча’, *harridan* ‘стара карга’, англ. *arm candy* ‘пасія / ескортниця’, англ. *wench* ‘мимра’, англ. *virago* ‘сварлива / груба’ (Cambridge Dictionary 2013).

Щодо позначення негативного ставлення до чоловіка в англійській мові, відповідно, використовують іменники, семантично співвідносні із чоловічою статтю, та субстантивовані прикметники з формальними ознаками чоловічого роду, порівн.: англ. *rakehell* ‘розпусник’, англ. *beau-nasty* ‘неохайний’, англ. *cad* ‘хам’, англ. *libertine* ‘бабій’, англ. *blackguard* ‘мерзотник’, англ. *playboy* ‘гуляка’, англ. *bastard* ‘покидьок’, англ. *varlet* ‘негідник’, англ. *bugger* ‘придурок’, англ. *rapscallion* ‘шахрай’, англ. *idler* ‘ледар’, англ. *brute* ‘дикун / грубіян’, англ. *ogre* та *git* ‘виродок’, англ. *fink* ‘боягуз’, англ. *sod* ‘ідіот’, англ. *skunk* ‘сволота’, англ. *spalpeen* ‘нероба’ (Cambridge Dictionary 2013) та ін.

В англомовній лінгвокультурі відбувається процес гендерної нейтралізації мови як наслідок боротьби проти нерівності статей. У 2008 році, як відомо, Європарламент затвердив резолюцію «Gender-Neutral Language» («Гендерно-нейтральна мова»), якою рекомендував «уживання гендерно-чесної та інклюзивної мови», тобто несексистської, гендерно нейтральної. Так, нейтрально-родовим мовам (таким зокрема, як данська, англійська, шведська), де іменники на позначення осіб здебільшого нейтральні за родом, однак наявні особові займенники, характерні для кожної статі, рекомендовано максимально скоротити вжиток гендерно-специфічних термінів. Отже, простежуємо налаштування на актуалізацію лінгвістичної стратегії гендерної нейтралізації (Gender-Neutral Language 2008). Щоб уникнути посилань на гендер, рекомендовано використовувати гендерно-нейтральні лексеми, тобто слова, що не належать до системи гендерно-специфічних лексем та стосуються людей загалом, без виокремлення жіночої чи чоловічої статі, напр.: англ. *chairman* (містить корінь англ. *man* ‘чоловік’) замінюється на гендерно-нейтральні лексеми англ. *chair* або *chairperson* (англ. *person* номінує людину безвідносно до

її статі); англ. *policeman* та англ. *policewoman* (з коренями англ. *man* ‘чоловік’ та англ. *woman* ‘жінка’) – на англ. *police officer* ‘офіцер поліції’; англ. *spokesman* ‘прес-секретар’ – на нейтральне англ. *spokesperson*; англ. *stewardess* ‘стюардеса’ (із суфіксом жіночого роду англ. *-ess*) – на англ. *flight attendant* (лексема нейтрального роду на позначення укр. стюарда та укр. стюардеси); англ. *headmaster* ‘директор’ та англ. *headmistres* ‘директорка’ – на нейтральні англ. *director* або англ. *principal* тощо (Gender-Neutral Language 2008).

Так звана «гендерно-нейтральна» тенденція репрезентації осіб за ознакою статі призвела до зникнення застарілих (колись традиційних) форм жіночого роду, а попередня форма чоловічого роду перетворилася на так звану «форму-унісекс» (наприклад, англ. *actor* замість англ. *actress*). Використання гендерно-нейтральних мовних граматичних форм спричинило заміну особових, присвійних та зворотних займенників англ. *he, she, his, her, himself, herself*, яким притаманна категорія роду, на гендерно-нейтральні займенники третьої особи множини англ. *them, their, themselves*. Такі тенденції сприяють зменшенню частотності вжитку фемінітивів та загалом іменників із семантикою жіночого чи чоловічого роду в західній загалом та англійській лінгвокультурі зокрема.

Про негативне оцінне забарвлення лексем з формальним значенням роду в англійській мові свідчить також активне введення в повсякденний ужиток слів нейтральної гендерної маркованості, що їх замінюють, порівн.: англ. *person* ‘особа’ (без ознак родової належності) замість англ. *man* ‘чоловік’ та англ. *woman* ‘жінка’; англ. *sibling* ‘іменник без родової належності на позначення брата або сестри’ замість англ. *brother* ‘брат’ та англ. *sister* ‘сестра’; англ. *parent* ‘батько чи мати’ замість англ. *father* ‘тато’ та англ. *mother* ‘мама’; англ. *bride*, що набуло нейтральної гендерної маркованості, зі значенням ‘наречений’ або ‘наречена’, замість англ. *bride* ‘наречена’ та англ. *groom* ‘наречений’; англ. *child* або англ. *kid* ‘дитина’ замість англ. *girl* ‘дівчинка’ та англ. *boy* ‘хлопчик’; англ. *mate* ‘один з подружжя’ замість англ. *wife* ‘дружина’ та англ. *husband* ‘чоловік’ і ін. Зауважмо, що подібні іменники не мають лексичних відповідників в українській мові, якій не властива гендерна лексемна нейтральність. Тенденція заміни лексем з формальним значенням роду гендерно нейтральною лексикою та негативне ставлення до ужитку першої підтримується соціокультурним явищем *Cancel Culture* ‘Культура скасування’ (сучасна форма остракізму, коли під тиском суспільного резонансу особа опиняється поза соціальними або професійними колами за неприйнятну з погляду певної групи суспільства поведінку та висловлювання. Докладніше про це див. https://uk.wikipedia.org/wiki/Культура_скасування) в англійській лінгво-

культури. Остракізм – це різкий осуд кого-, чого-небудь, гоніння на когось, щось (СУМ 1974: 788), неприйняття, відторгнення, презирство з боку на-вколишнього суспільства, різкий осуд будь-чого та будь-кого.

Остракізму культури скасування зазнає письменниця Джоан Роулінг, яка не підтримує процес вербалізації гендерної нейтралізації, а також ви-кликані цим негативні тенденції щодо сприйняття слів на позначення ро-дової диференціації, зокрема й лексем з формальною ознакою категорії роду. У своєму твітері письменниця своєрідно прокоментувала названу тенденцію, заявивши, що не сприймає запропонованого в мас-медіа ви-значення англ. *‘People who menstruate’* (‘Люди, які менструють’), та на-гадала, що для цього існує слово англ. *woman* ‘жінка’ (див. https://twitter.com/jk_rowling/status/1269382518362509313), за що зазнала «скасування» у мас-медіа та соцмережах.

Отже, як бачимо, в англійській лінгвокультурі простежуємо чітко ви-ражені тенденції, пов’язані з вербалізацією ознак за родовою належністю, а також різке зростання лексем на позначення вказаного явища, що ма-ють негативно оцінене забарвлення, стилістичну тональність приниження, меншовартості.

Хоча лексико-граматична категорія роду вербалізується в українській мові переважно лексико-граматичним розрядом іменників, зазначмо, що омовлення окресленої категорії тут також зазнає певних змін. Переважно це стосується утворення нових фемінітивів. Тривалий час роль жінки в суспільстві обмежувалася лише приватною сферою, однак в останні пів століття ситуація різко змінилася: жінки почали обіймати посади, які ра-ніше були їм недоступні, що призвело до потреби відповідних номінацій (омовлення жіночих назв за родом їх діяльності, професії, посади тощо), порівн.: укр. *докторантка, переможниця, борчиня, професорка, лау-реатка, критикеса* тощо. Щоправда, простежуємо палкі дискусії в колі українських мовознавців щодо потреби таких номінацій – їх сприйняття й неприйняття (див. про це: праці Алли Архангельської, Олександра Та-раненка та ін.), актуалізується й негативне ставлення до подібних назв, нетерпимість до них.

На відміну від англійської, в українській лінгвокультурі все ж спосте-рігаємо досить активне розширення словника фемінітивів, а отже, і збіль-шення частотності їх ужитку, що засвідчує відповідну тенденцію, яка, однак, лише формується, викликаючи протилежні погляди – підтримуєть-ся чи не підтримується мовцями. Беремо до уваги й традиції української лінгвокультури: трактування жінки як берегині роду.

Українській, як і англійській мові, притаманно вживання слів, що мають формальні ознаки чоловічого роду, для «називання також осіб жі-

ночого роду», і, навпаки, «імена з формальними ознаками жіночого роду набувають значення ‘особа чоловічої статі’» (Космеда 2000: 251–252). Цей прийом, названий «переключенням статі» (у лінгвістичний обіг зазначений термін увів Віктор Виноградов), використовується для створення експресії, специфічного оцінного значення. Хоч і писав В. Виноградов про це в проєкції на російську мову (Виноградов 1972: 69–72), однак українські дослідники (Т. Космеда, О. Тараненко, О. Халіман) показали, що ця тенденція характерна й для української мови. На думку О. Халіман, «в основі породження цієї граматичної ігри – суперечність між граматичним значенням відповідного роду й протилежною статтю позначуваної особи, що зумовлює зміну лексичного значення (появу вторинних, зокрема оцінних відтінків значення), тобто граматичне значення, метафоризуючись, стає засобом моделювання відповідної оцінки та прагматичних смислів» (Халіман 2019б: 223). Названа дослідниця зазначає, що «використання форм жіночого роду в процесі номінування осіб чоловічої статі через прирівнювання в такий спосіб чоловіка до жінки завдяки сформованим ще в прадавні часи гендерним асоціаціям зумовлює моделювання негативної оцінки; застосування форм чоловічого роду щодо осіб жіночої статі як для позитивного, так і негативного оцінювання: позитивна оцінка виникає під час порівняння жінки із чоловіком як сильної особистості, негативна – як грубої, що має риси, які суперечать жіночості» (Халіман 2019б: 223).

Досліджуючи конструкції на зразок *юда у спідниці*, *Дон Кіхот у панчохах*, *Шерлок Холмс у спідниці* на позначення осіб жіночої статі для вираження негативних та позитивних оцінок, а також *Юля у штанах* – на позначення осіб чоловічої статі з негативним оцінним значенням (остання модель спостерігається значно рідше), О. Халіман зауважує, що метафоризовані оцінні родові форми реалізують низку функційних варіантів, які призводять до появи оцінних конотацій. Аналізовані вченою мовні форми актуалізуються в сучасному дискурсі, що пояснюється впливом «соціолінгвальних чинників – появою активних лідерів, для характеристики яких, на думку носіїв мови, доцільна саме така мовленнєва модель, чого могло б і не бути за інших позамовних умов» (Халіман 2019б: 228–229). Т. Космеда підкреслює, що «...сьогодні спостерігаємо високий рівень актуалізації фемінності, тобто нормативного сприйняття соматичних, психічних та поведінкових ознак, характерних для жінок... Фемінність розвивається внаслідок поширення фемінізму як соціального явища, пов’язаного з підвищенням ролі жінки в суспільстві. Вона, безумовно, фіксується в мовних формах, мовній картині світу, вторинних, образних найменуваннях...» (Космеда 2021: 6–7). Отже, тенденції у використанні фемініти-

вів – наслідок зростання ролі жінок у суспільстві та відновлення гендерно-лінгвістичної суспільної рівності.

Метафоризоване використання форми жіночого роду на позначення осіб чоловічої статі характеризує їх як нерозумних, слабохарактерних, зі слабкими нервами, боягузів, сором'язливих, балакучих, манірних, таких, які заслуговують на приниження, якщо їх прирівнюють до жінки (Тараненко 2012: 44; Халіман 2019а: 121), порівн.: *Раптом Сахнові стало соромно – поводить себе справді як баба істерична чи невротик* (А. Кокотюха). Метафоризація грамем роду призводить до переосмислення аксіологічних стереотипів *чоловік – маскуліність, жінка – фемініність* (Тараненко 2012: 35–36). Так підсилюється негативне оцінювання персонажа художнього тексту, моделюється ефект комічності, іронії та сарказму переважно в публіцистичному та художньому дискурсі.

На противагу зазначеному факт використання метафоричної форми чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі реалізує більш розгалужену систему прагматичних смислів: (1) позитивна оцінна характеристика сильної жінки із чоловічим характером, напр.: *Як козак дівка!* (Тараненко 2012: 44; Халіман 2019а: 123); (2) негативна оцінна характеристика, іноді іронічного характеру, напр.: *Що я тут? – наймичка, попи-хач. А там – сама хазяйкою буду* (Панас Мирний), яку використовують для вербалізації негативної оцінки під час порівняння жінок із чоловіками, а також для опису грубих та неохайних жінок (Тараненко 2012: 44); (3) оцінно-нейтральне найменування осіб жіночої статі за родом занять та соціальним становищем (Тараненко 2012: 6), напр.: *Ліна Костенко, почесний професор НПУ імені М. П. Драгоманова*. Однак, як зауважено раніше, такі форми в українській мові активно заміщують фемінітиви, що часто маркуються як розмовні.

Характерною особливістю української мови є й уживання середнього роду для вербалізації позитивних та негативних оцінних значень, що не характерно для англійської мови. Позитивні значення моделюються за допомогою метафоричного переносу позитивної модальності, характерної для ставлення дорослого до дитини. Ця ознака є національною специфікою граматики української мови. Негативні смисли утворюються за допомогою цілеспрямованого протиставлення чоловічого або жіночого родів середньому в одному реченні або в мовленнєвій ситуації, що й зумовлює виникнення граматичної ігрови з негативною оцінкою (О. Халіман 2019: 143–145).

Як зауважують мовознавці, в основі породження метафоризованих граматичних значень для вираження семантики оцінки лежить суперечність між граматичним значенням роду та статтю номінованої особи, що

призводить до виникнення вторинної оцінної семантики. Актуалізація взаємозаміни родових форм трансформує їх у засоби художньої виразності, зокрема такі, як іронія, сатира, сарказм, що конструюються на основі актуалізації негативних оцінних значень, імплікованих відповідними граматичними іграми, а також тональностей прихильності, симпатії, пошани, співчутливого ставлення, пестливо-голубливих форм, що формуються за допомогою вербалізації позитивних оцінок.

Висновок

Можна стверджувати, що ігри на позначення аксіологічних смислів реалізуються в системі певних частин мови, яким притаманна категорія роду й можливості реалізації маніпулювальних технік, зокрема це (1) іменники чоловічого та жіночого родів української мови, а також частково англійської мови на позначення відповідної статі; (2) субстантивовані прикметники з формальними ознаками чоловічого роду в обох досліджуваних мовах; (3) субстантивовані прикметники з формальними ознаками жіночого роду англійської мови та субстантивовані прикметники чоловічого і жіночого роду української мови; (4) похідні іменниково-займенникові та іменниково-іменникові композити англійської мови; (5) особові і присвійні займенники, що мають родову диференціацію в українській мові, а також особові, присвійні та зворотні займенники англійської мови, однак в останній таке використання призводить до оцінної нейтральності; (6) фразеологічні одиниці української мови відповідної семантики на позначення осіб чоловічої чи жіночої статі, однак в англійській мові такі конструкції гендерно-нейтральні; (7) родові дієслівні форми української мови (в англійській мові дієслівні форми третьої особи однини формуються за допомогою однакових закінчень для всіх формальних родів). Тому й можливості щодо створення аксіологічних смислів на основі актуалізації категорії роду в українській та англійській мовах різні.

Граматична категорія роду в англійській мові належить до непродуктивних граматичних категорій і на сучасному етапі розвитку вона зазнає актуалізації переважно для вираження особистісного ставлення до явищ довкілля, зокрема для надання певним особам відповідної характеристики та їх тенденційного оцінювання. Статева належність, що вже закріплена в семантиці слова, остаточно перетворилася на засіб вираження морально-етичної оцінки людей, омовлення прагматичної інформації. Західна лінгвосфера тяжіє до гендерної нейтралізації категорії роду, а гендерно-марковані лексеми набувають негативного оцінного значення. Відзначаємо поступове зникання залишків категорії роду у зв'язку з но-

вими тенденціями в англійській лінгвокультурі. А в українській лінгвокультурі спостерігаємо активні й суперечливі в лінгвістичній оцінці фемінітивотворні процеси, що сприяють відновленню гендерно-лінгвістичної рівності в українській мові, з актуалізацією амбівалентної оцінки.

Через гендерні асоціації, що сформувалися в давні часи, використання жіночих форм для номінації чоловіків призводить до моделювання переважно негативної оцінки в обох зіставлених мовах. Використання форм чоловічого роду для називання осіб жіночої статі в українській мові сприяє моделюванню низки смислів для омовлення і позитивної, і негативної видів конотації, а також для нейтралізації гендерної маркованості й відповідного оцінного значення в англійській мові.

Наповнюючи дискурс граматичними ігромами, мовець може змінювати аксіологічне спрямування висловлення. Однак використання таких засобів для моделювання позитивних та негативних оцінних значень може призвести до непорозумінь за умови неправильного їх трактування під час комунікації, насиченої аксіологічною маркованістю.

Відзначмо також переорієнтацію аксіологічних векторів у зв'язку зі зміною гендерних стереотипів, що призводить до зменшення частотності вживання метафоризованих граматичних конструкцій, базованих на взаємозаміні родових форм.

Література:

- Виноградов 1972:** Виноградов, В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа. 601 с.
- Вихованець & Городенська 2004:** Вихованець, І., Городенська, К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. Київ: Пульсари. 2004. 398 с.
- Жлуктенко 1960:** Жлуктенко, Ю. О. Порівняльна граматики англійської та української мов. Київ: Радянська школа, 1960. 160 с.
- Загнітко 2014:** Загнітко, А. П. Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки: науково-аналітичне видання. Донецьк: ДонНУ. 2014. 464 с.
- Загнітко 2020:** Загнітко, А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ. 2020. 920 с.
- Загнітко 2018:** Загнітко, А. П. Теорії сучасних лінгвістичних вчень: навчальний посібник. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. 2019. 528 с.
- Зельдович 2012:** Зельдович, Г. М. Прагматика граматики. Москва: Языки славянских культур. 2012. 648 с.
- Космеда 2000:** Космеда, Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 349 с.
- Космеда 2013:** Космеда, Т. Риторика українців: порушення норми як мовна гра. – В: *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. nauk. T. Kosmeda. Poznań. 2013. Zesz. 1. S. 81–90.

- Космеда 2014:** Космеда, Т. Актуальні процеси мовлення чи «мовний смак» української сучасності. – В: Мовознавство. 2014. № 2. с. 44–55.
- Космеда 2021:** Космеда, Т. Феминная метафора в языке современных русско- и украинскоязычных газет (на примере моделирования медиаобраза Юлии Тимошенко). – В: Przegląd Rusycystyczny. 2021. Nr 4 (176). S. 1–24.
- Космеда & Халіман 2013:** Космеда, Т. А., Халіман, О. В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігра (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич: Коло. 228 с.
- Космеда & інші 2014:** Космеда, Т. А., Карпенко, Н. А., Осіпова, Т. Ф., Саліонович, Л. М., Халіман, О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло. 2014. 472 с.
- Матузкова 2020:** Матузкова, О. П. Лінгвокультура як синергія мови, культури та свідомості. – В: Записки з українського мовознавства. 2020. № 27. с. 160–172.
- Норман 2015:** Норман, Б. Ю. Грамматика каноническая, реальная и потенциальная. – В: Język i metoda: Publikacja dofi przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Wydziału Filologicznego. Kraków, С. 91–104.
- Норман 2016:** Норман, Б. Ю. Какая новая русская грамматика нам нужна? – В: Сборник тезисов Международного научного симпозиума «Русская грамматика 4.0» (Москва, 13–15 апреля 2016 года). Москва: ФГБОУ ВО «Гос. ИРЯ им. А. С. Пушкина», с. 30–32.
- Смирницкий 1959:** Смирницкий, А. И. Морфология английского языка. Москва: Изд-во лит. на иностр. яз. 1959. 440 с.
- СУМ 1974:** Словник української мови: в 11 томах. Том 5. 1974. 840 с.
- Тараненко 2012:** Тараненко, О. О. Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого. 2021. 112 с.
- Халіман 2019а:** Халіман, О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови: монографія. Харків: Майдан, 2019. 458 с.
- Халіман 2019б:** Халіман, О. Метафоризація граматичного значення роду антропонімів як засіб вираження оцінки (на прикладі моделей «хтось (ім. чол. роду) у спідниці / у панчохах / у сукні», «хтось (ім. жін. роду) у штанах»). Acta onomastica. 2019. № LX/2. S. 221–232.
- Cambridge Dictionary 2013:** Cambridge Advanced Learner’s Dictionary. Cambridge University Press. 2013. 1856 p.
- Coates 1998:** Coates, J. Language and Gender: A Reader. Oxford: Blackwell. 1998. 640 p.
- Coates 2013:** Coates, J. Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language. London and New York: Routledge. 2013. 245 p.
- Gender Articulated 1995:** Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self. Ed. Kira Hall, Mary Bucholtz. Routledge. 1995. 522 p.
- Gender-Neutral Language 2008:** Gender-Neutral Language. European Parliament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/151780/GNL_Guidelines_EN.pdf> (відвідано 9.11.2021).
- Hunston 1973:** Hunston, Susan. Corpus Approaches to Evaluation: Phraseology and Evaluative Language (Routledge Advances in Corpus Linguistics Book 13) 1st Edition, Kindle Edition. 326 p.

- Karamysheva 2012:** Karamysheva, I.D. Contrastive grammar of English and Ukrainian Languages: Textbook; Second edition, revised. Vinnytsia: Nova Knyha Publishers, 2012. 320 p.
- Lakoff 1973:** Lakoff, Robin. Language and women's Place. – In: Language in Society, 1973. № 2. pp. 45–79.
- Meillet 1921:** Meillet, A. Linguistique historique et linguistique generate. Paris: Champion. 1921. 335 p.
- Singh 2021:** Singh, J.N. Language, gender and sexuality in 2020: forward Global South. – In: Gender and Language. 2021. 15(2). pp. 207–230.
- Wierzbicka 1988:** Wierzbicka, A. The Semantics of Grammar. Amsterdam: John Benjamins. 1988. 617 p.

Інформація про автора:

Оксана Ковтун – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і практики перекладу факультету іноземних мов Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна.

Email: o.kovtun.work@gmail.com